

ЕКОФІЛЬНА ЕТИКА В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО: ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГА В ЗАКЛАДАННЯ ОСНОВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ

На основі виокремлення з етичної концепції В. О. Сухомлинського положень про єдність природи і людини обґрунтовано значущість етико-екофільних ідей педагога для виховання молоді в суспільстві доби постпостмодерну.

Ключові слова: екологічна етика, екофільна педагогіка, етика постмодерну, етика постпостмодерну, етична концепція В. О. Сухомлинського.

Екологічна етика як окрема галузь етичних знань, «предметом якої є моральне ставлення людини до живої і неживої природи» [3], набула визнання у світі лише в другій половині ХХ ст., коли очевидними стали катастрофічні загрози непродуманого й безвідповідального ставлення суспільства до довкілля. Переважання утилітарного підходу до визначення ролі природи в забезпеченні життєдіяльності людей, ставлення до неї насамперед як до засобу створення умов для існування людства призвело до стійкого вкорінення в його (людства) свідомості переконання в можливості ігнорувати її самоцінність. Але погіршення стану довкілля спонукало людство до розуміння потреби збереження й відтворення всіх ланок біосфери, а життєво важливим стало виховання високоморального ставлення до природи, живої й неживої, особливого її бачення й співпереживання, щоб люди полюбили Природу як саме життя [14; 21]. Власне альтернативи цьому немає. На початку ХХІ ст., стверджував відомий фахівець у галузі сучасної екоетики, автор математичної моделі стабільності біосфери в умовах антропогенних впливів російський академік М. Моїсеєв, умовою виживання людини на планеті є додержання стратегії розвитку суспільства «як системи дій, спрямованих на можливість реалізації принципів екологічного імперативу та коеволюції людини і біосфери» [19].

Сучасне екологічне виховання дітей забезпечують поєднанням традиційних еко-логічних цінностей — бережливого ставлення до природи, раціонального природокористування — з утвердженням безумовної самоцінності природи, «уведенням її світу в простір людських цінностей» [16, 27], тобто зі становленням екологічної свідомості екоцентричного типу як чинника гармонійного розвитку суспільства і природи.

У контексті порушеної проблеми вважаємо доцільним звернутися до вітчизняної класичної педагогічної спадщини, а саме до ідей Василя Олександровича Сухомлинського, який уже в 50—60-х рр. ХХ ст., формулюючи свою концепцію виховання гармонійної особистості, вводив у неї ідеї поцінування й шанування природи, проголошував єдність людини і світу. Перечитування його останніх при-життєвих праць (а це видання 1970 р.) — «Школа і природа», «Природа — джерело вихованості», «Природа, праця, світогляд», «Труд душі», — в яких видатний педагог виклав філософсько-освітні міркування про роль природи в педагогічному процесі й у системі цінностей людського життя, дає підстави для висновку: він не уявляв становлення душі і розуму дитини поза зв'язком із довкіллям і водночас відчував загрозу споживацького ставлення до нього. Недаремно вже наприкінці 60-х рр. педагог приділив таку пильну увагу саме формуванню в дітей і оповідального, етично і естетично ціннісного ставлення до природи, відчуття єдності з нею, бо, як мислитель планетарного виміру, він непокоївся захопленням ідеями «підкорення природи». Порушені питання — надзвичайно важливі для сьогодення, а тому заслуговують на осмислення і актуалізацію, особливо в контексті процесів модернізації етичних засад буття і пошуку виходу з екологічної кризи. Зазначене вмотивовує мету статті — виокремлення із множини положень етичної концепції В. О. Сухомлинського тих, які були акцентовані на єдності природи і людини і які ми можемо назвати паростками вітчизняної педагогічної екоетики, та доведення значущості цих положень для виховання молоді в суспільстві

добри постмодерну.

Оскільки ставлення до природи визнають етичною проблемою [14; 21; 25], то висновується зв'язок між здоров'ям, моральним ставленням до природи і природою. Проблеми забезпечення здоров'я памолоді і проблеми екологічної безпеки співвідносяться як одиничне і загальне, бо життя будь-якої людини залежить насамперед від стану довкілля.

Зважаючи на те, що у своїх працях В. О. Сухомлинський багаторазово наголошує на важливості формування в дітей ставлення до природи не як до джерела, з якого слід лише брати, а як до організму, клітинами якого є все живе й неживе, маємо підстави стверджувати, що видатний педагог-мислитель відчув загрозу наближення екологічних криз і виникнення специфічних моральних проблем, тому переймався думками про ставлення дитини до природи і не лише привчав своїх учнів бути не байдужими до руйнації природних багатств, а й передбачливо почав формулювати ідеї, звернені до вчителів, суспільства про потребу засобами педагогіки виховувати покоління не хазяїв природи, а її шанувальників і піклувальників, що ми визначаємо як екофілну (природолюбну) педагогіку.

Водночас думки українського педагога суголосні сучасним положенням екологічної етики [2]. Вважається, що цей напрям у світовій теорії моралі остаточно виокремився у 80-х рр. ХХ ст. з посмертним визнанням творів американського вченого О. Леопольда («етика землі») і німецько-французького гуманіста А. Швейцера («благоговіння перед природою»), які обґрунтували рівність усіх складових екосистеми, однією з яких є і людина. На пострадянських теренах екоетика набула визнання лише в 90-ті рр. [21]. Але вже наприкінці 60-х рр. суголосно ідейній тональності фундаторів екоетики прозвучали слова В. О. Сухомлинського: «Природа — не тільки середовище навколо нас, а й всенародне добро й багатство <...> Формування <...> світоглядних переконань залежить від того, як пізнається природа, як людина з дитинства бачить, розуміє і відчуває її, як вона входить в її життя. Розглядати кожен квітку і кожен пелюстку, крильце метелика і пухинку, що впала з тополі, — це теж бачення природи, дуже важливе і необхідне для того, щоб думати про неї, правильно розуміти її і правильно ставитися до неї» [8, 554].

Переконані, що звернення до спадщини В. О. Сухомлинського набуває нового сенсу і в умовах сучасних змін в етиці як галузі філософії і вмотивується, на нашу думку, двома істотними причинами. По-перше, поділяючи думку російського вченого В. М. Назарова про те, що Василь Олександрович є представником вітчизняної етичної думки [20], який збагатив філософський дискурс радянського періоду, вважаємо; його ідеї слід проаналізувати й співвіднести з новітніми етичними орієнтирами, бо спадщина педагога має невикористаний і актуальний етико-виховний потенціал, який ще чекає на своє повне осягнення та наукову інтерпретацію наступниками. По-друге, в етичних побудовах педагога-мислителя виразно простежуються цілком конкретні ідеї, співзвучні декотрим із тих, що стали основоположними в постмодерній філософії, зокрема «відповідальність за здійснювані людиною вчинки тут і тепер задля майбутнього» [26, 998], тому аналіз його праць дасть змогу встановити рух думок у вітчизняній філософії освіти. По-третє, з поступовим відходом від нігілістичних суджень постмодерну, які обґрунтовували непридатність і недосконалість цінностей класичної етики, спостерігається повернення філософської думки до універсальних етичних бінарностей, але з урахуванням зумовлених часом змін світоглядних детермінант, що відображається в постулюванні цінностей інтерпретаційної діалогічності буття. І в цьому зв'язку зростає доцільність поглибленого аналізу міркувань В. О. Сухомлинського, які з певними історично зумовленими застереженнями відповідають, зокрема, на екоетичні виклики сьогодення.

У розвитку етики в СРСР дослідники виділяють період 60—90-х рр. як час переходу від моральної ідеології до моральної теорії [20, 180]. Для етичного дискурсу зазначеного історичного відтинку, вважає В. М. Назаров, характерними були дві якості — світоглядна єдність етичних досліджень і моральне теоретизування. Лише 70-ті рр. вчений пов'язує з появою тенденції до

розгляду моралі як способу духовно-практичного осягнення світу. З цього приводу висловимо думку, що, напевне, науковець не був достатньо обізнаний із працями В. О. Сухомлинського в їхньому повному обсязі, бо інакше мав би підстави уточнити хронологію розвитку вітчизняної етики, оскільки у творах «Етюди про комуністичне виховання» (1967), «Серце віддаю дітям» (1968—1969), у численних статтях 60-х рр. Василь Олександрович звертався до духовного світу особистості, проголошував потребу формувати в памолоді емоційно-ціннісне ставлення до життя. Василь Олександрович первинно, іманентно основувався на тих концептуальних смислах, які виходили за межі усталених у радянській час світоглядних стандартів і визначали його розуміння буття загалом і конкретної педагогічної дійсності та її проблем зокрема. До таких концептів зараховуємо й визнання ним природи одним із головних інструментів виховання людини-громадянина.

Нагадаємо, що саме в 60-ті рр. XX ст. теоретична (або універсальна, нормативна етика у світовому науковому вимірі почала видозмінюватися, набувати практико орієнтованого характеру і в її руслі сформувалася прикладна етика [15], яку деякі сучасні дослідники протиставляють універсальній, або неокантіанській, етиці імперативів-приписів [18]. Як представник універсальної етики, В. О. Сухомлинський сформулював свою концепцію виховання «високих моральних якостей і норм поведінки» [11] людини-будівника соціалістичного суспільства, водночас мораль, етику він узяв «за основу духовного життя дитини, інтелектуальний, фізичний розвиток, трудове й естетичне виховання поставив у пряму залежність від ціннісних орієнтацій, ціннісного світосприйняття як корінь духовності взагалі <...> увів у педагогічну науку і шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо» [4, 7].

Навряд чи зазначені моральні норми попри їхню загальність (універсальність) можуть аргументовано знехтувати прихильники постмодерної етики, яка проголошує доцільність етичної «самотехніки» поза підпорядкуванням існуючому ціннісно-нормативному канону. До того ж, як зазначає сучасний американський філософ Г. Г. Кьоглер, теоретики постмодерну хоча й відкидають універсальність (трансконтекстуальність) поняття істини та моральних норм, але їхні власні філософські розмисли передбачають наявність певних норм і містять їхні теоретичні узагальнення [8, 1]. Він також констатує певну вичерпаність постмодерної ідеї самоствердження особистості через заперечення й відкидання етичних вимог. Такої самої думки додержуються й російські дослідники, які зазначають, що філософія постмодерну призвела до «повної девальвації етичних цінностей» [17], що й спричинило «відновлення в культурі універсальних бінарних» [23]. Водночас постпостмодерн постулює моральний неоуніверсалізм (Г. Г. Кьоглер) і багатосторонній діалог, стимулюючи розвиток прикладної етики.

Прикладна етика, методологія якої диктує полілог, покликана розв'язувати нагальні проблеми конкретної спільноти людей, в середовищі якої виникло й відбувається обговорення етичних колізій. У результаті замість єдиної для всіх етики почали розвиватися численні прикладні етики — соціальна, правова, інформаційна, біоетика тощо. З деяким застереженням до них можна зарахувати і педагогічну етику як професійну [12, 640], або теорію, що поєднує мораль із педагогікою. У першому наближенні систему етичних поглядів В. О. Сухомлинського слід зарахувати насамперед до сфери професійної етики та ще і обмежити характеристиками, притаманними контексту «соціалістична етика» (В. М. Назаров). Про те заглиблення у твори педагога, а головне, їхній аналіз у хронології розвитку його ідей переконує, що попри вимушену заідеологізовану форму висловлювань (як показує текстовий аналіз публікацій і рукописів, часто нав'язану цензурним редагуванням [1]), він вийшов за межі суто прикладної етики, досягши універсального рівня у тлумаченні сенсу людського життя та його поєднаності з навколишньою природою. Поряд із цим і традиційну універсальну етику педагог доповнив не лише теоретичними морально-виховними положеннями, а цілком конкретними, прикладними

міркуваннями-рекомендаціями щодо шляхів і способів формування в дітей моральних норм, суголосних ідеям сучасної екоетики [13]. Його педагогічні поради в цій сфері не втратили значущості, а навпаки, набули гостроти в час глобалізації екологічних проблем, до яких призводить нерегульований, безпрецедентний промислово-економічний розвиток і необмежено зростаючі суспільні та індивідуальні потреби. Таким чином, етичні засади екофільної педагогічної концепції Василя Олександровича виявляються затребуваними в добу постпостмодерну, коли почуття відповідальності за Природу актуалізується як одна з базових якостей особистості. На основі вивчення творів В. О. Сухомлинського висуваємо твердження, що система його етичних поглядів ґрунтується на кількох ключових принципах, які мають, на нашу думку, позачасову універсальність закладених смислів, а саме: моральний антеїзм, духовність, екзистенційний емоціоналізм». Останній впливає з текстів, хоча й не задекларований відкрито, що пояснюємо об'єктивною обмеженістю світоглядних основ тогочасного етичного дискурсу, спрямованого на пріоритети колективістського світогляду й раціоналізму. Однак піднесена емоційність у тому, як В. О. Сухомлинський тлумачить моральні норми й цінності на тлі нормативно-сухого теоретизування радянської етичної традиції, вирізняє його етичні побудови. Іншою їхньою характерною рисою вважаємо наскрізну ідею нерозривності буття людини і природи як одного цілого.

Розкриємо лише міркування Василя Олександровича про роль довкілля в педагогічному процесі, про важливість виховання в дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи і моральних зобов'язань перед нею, що сукупно тлумачимо як вияв морального антеїзму. «Природа — величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу. Природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу й водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу», — писав український педагог [10, 536—537], прагнучи привернути увагу освітян до проблеми піклування про природу як усенародне багатство, як джерело знання й моральності, як наочне мірило цінностей. Чутливо сприймаючи всю гаму проявів дитячої поведінки, В. О. Сухомлинський з прикрістю констатував «байдужість окремих дітей до живого і прекрасного в навколишньому світі», дитячу жорстокість, зло, з яких «поступово розвивається тупа безсердечність» [9, 55-56]. Розуміючи, що потрібно не лише проголошувати світоглядні і етичні цінності природи, а й виробляти методики формування постійного спілкування, взаємодії дитини з нею як з універсумом, педагог розкрив можливі складові такої діяльності вчителя — провідника маленької людини у світ природи. Аналіз творів Василя Олександровича дає підстави для виділення трьох стадій у процесі усвідомлення дитиною себе як частини довкілля й формування на цій основі усвідомленого почуття відповідальності за нього. Це: привчання дитини до емоційно-вдумливого спостереження, яке має починатися неодмінно зі споглядання, спілкування з природою [10, 539], привчання (і навіть тактовне примушення) до обдумування й відкриття причин, наслідків, зв'язків між явищами [Там само, 540-541] і привчання школярів до турботи про живе і прекрасне [9, 60]. Пізнання світу не тільки розумом, а й серцем [Там само, 61] В. О. Сухомлинський вважав надважливою складовою розвитку особистості, проте лише тоді, «коли маленька людина активно пізнає її [природу. — Авт.] і діє в ній» [27, 171]. Вияв морального антеїзму вбачаємо в декларуванні педагогом почуттєво-ціннісного і естетичного ставлення до природи і моральних зобов'язань людини у ставленні до неї. Наведемо лише один з численних прикладів дійового прилучення дітей до спілкування з природою — «колискою дитячої думки», представлених у творах Василя Олександровича. Йдеться про наголошення на важливості проведення подорожі школярів у природу в день пробудження землі від зимового сну. «Це один-єдиний на рік день, і його не можна пропустити. Вся школа в полі <...> Саме в той день, коли прокидається земля, діти відчувають запах трави як живої істоти <...> сад раптом починає

“пахнути життям”...», — пристрасно пише педагог [10, 542—543]. В. О. Сухомлинський залишив детальні описи того, як у Павлівській школі проходили уроки під блакитним небом, як продумано, дозовано призвичаювали дітей, ще дошкільнят, до уважного споглядання (слухання, відчуження природи) і перших розмірковувань з приводу побаченого, як педагогічно доцільно проводили тематичні подорожі учнів у природу, як постійно організовували посилену природоохоронну діяльність школярів. Справжньою педагогічною знахідкою вважаємо створення за ініціативи В. О. Сухомлинського, так би мовити, програми пізнання й спостереження молодшими школярами явищ довкілля під назвою «Триста сторінок "Книги природи"» [9]. Одну з перших сторінок присвячено темі «Живе і неживе». З неї діти дізнаються про природні закономірності світу. Додамо до цього запроваджену Василем Олександровичем авторську практику використання з етико-виховною метою власних казок і казок та оповідань, що їх склали самі діти на основі своїх вражень, які сприяли вкоріненню, усвідомленню єдності світу людини і природи, — і постає цілісна система формування в маленькій особі екофільного світосприйняття. Водночас видатний педагог застерігав, що вихователів знадобиться «багато місяців терплячого, постійного, розумного доторкання до розуму дитини <...>, щоб дитина побачила себе як частинку природи, здивувалася, навіть була вражена думкою про те, що людина до того часу сильна і могутня, поки вона вірний син матері-природи, що вміє берегти почуття вдячності за те, що вона живе» [8, 559].

Для виховання в дошкільнят і молодших школярів здатності одухотворено і вдячно, захоплено і дбайливо сприймати природу В. О. Сухомлинський як тонкий психолог дитячої душі використовував притаманні малечі емоційну вразливість і образність мислення, здатність відкривати серце незвіданому й прекрасному. Саме з ясного усвідомлення дитиною того, що вона - «діяльна клітина організму, що називається природою», писав педагог, має починатися освіта і виховання [3, 559]. Конструкти етичної концепції самого Василя Олександровича сповнені метафор і алегорій, пов'язаних із образами природи: вихователь — мудрий і рішучий «садівник», діти — «деревця» [27, 201], моральне осердя людини — «хлібний корінь» [7, 587], ідеал — «зелений паросток» [6, 645], природа — «колиска думки» [10, 543] тощо. В. О. Сухомлинський бачив своє завдання в тому, щоб моральні і емоційно-естетичні багатства, сформовані в молодших дітей у процесі спілкування з природою, в підлітковому віці ставали найглибшою людською потребою, сприяли ствердженню людської гідності [7, 539], щоб памолодь училася «розуміти природу як єдине ціле, бачити єдність людини і природи» [8, 555].

Отже, на нашу думку, педагог розробляв засади екофільного виховання, які спираються на традиційні екологічні цінності й діяльнісний підхід, що створювало можливості для особистісного, пізнавального, комунікативного й соціального розвитку дитини.

Особистісний розвиток уможлиблювався реалізацією творчого потенціалу вихованців у процесі духовної й практичної природоорієнтованої діяльності (турбота і хвилювання про красу навколишнього світу [9, 60], свята квітів, пташина лікарня [5, 94—97], зелена лабораторія [Там само, 91—92]), формуванням екофільної свідомості й морально-ціннісних орієнтацій («Наш Куточок мрій» [9, 42]), готовності до відповідальності за наслідки своєї діяльності в довкіллі.

Пізнавальний розвиток дітей у процесі екофільного виховання забезпечувався завдяки формуванню в них цілісної картини світу в навчальній та позашкільній діяльності. Педагог писав: «Я прагнув, щоб перш ніж розгорнути книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги — Книги природи» [Там само, 33] або «Я прагнув, щоб в усі роки дитинства довколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями та уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку будову, архітектура якої підказана ще більш струнким витвором — природою» [Там само, 128].

Комунікативний розвиток вихованців відбувався через спільну, колективну діяльність — природозахисні, природовідновлювальні заходи («не можна тільки нести з лісу, треба й повертати

в ліс красу природи» (приклад із конваліями) [5, 96]), облагородження доквілля (сад здоров'я, сад троянд, куточок краси, «створення краси для інших» [9]).

Суспільний розвиток школярів здійснювався насамперед через реалізацію вже згаданих рівнів особистісного становлення, а також через формування громадянської ідентичності на основі прийняття екофільних цінностей.

Не можна не відзначити й такої особливості екофільного виховання за В. О. Сухомлинським, як формування ще з дошкілля, коли відбувається становлення «персональності людини» (О. М. Дзятковська) й децентрація свідомості дитини, «уміння діставати насолоду краси від навколишнього світу» [9, 29], уміння любитися красою природи, захоплюватися її музикою [Там само, 62].

Висновки. Система етико-екофільного виховання за В. О. Сухомлинським зорієнтована на первісні цінності людського буття, до яких він зараховував рідну землю, багатства, що їх зберегли й передали нам попередні покоління, не підвладні руйнації часом. Як «важливо переконати з малих років людину в тому, — писав педагог, — що втрати в світі цих цінностей непоправні» [10, 547]. Новітні тенденції в етико-філософській думці, пов'язані з «тоталізуючим відкиданням розуму (включаючи універсальну нормативність), який тлумачать як символічно репресивний, метафізично наївний» [18, 3], з релятивізмом цінностей, з політичним нейтралізмом, що рекомендує ухиляння від етичних дискусій [22, 2—3], не можуть, на наше переконання, сперечатися з визнанням універсальним «благам життя» для всіх і кожного «блага життєвої необхідності гармонії, злагодності людства з природою» [25], що їх у 1998 р. задекларувала Міжнародна спілка екоетики.

Усвідомлюючи, що етика завжди міститиме суб'єктивні складові, бо вона — функція від часу, переконані, що в питаннях моралі щодо живої й неживої природи не може бути нейтральності або ціннісного релятивізму. Поділяємо думку членів Міжнародної спілки екоетики: людство зможе вижити, лише прийнявши за нормативну основу моралі основний принцип екоетики: людина має думати і поводитися, орієнтуючись на те, що правильно і помилково (є руйнівним) для цілісної системи «природа + homo sapiens» [Там само].

З одного боку, відстоювана В. О. Сухомлинським етична чеснота моральної відповідальності особистості, зокрема за природу, в його творах тісно переплетена з пріоритетністю мислення в структурі розвитку людини як онтологічного процесу, що, своєю чергою, і актуалізує ідею Василя Олександровича в руслі сучасного тлумачення відповідальності поза межами нормативної етики [15, 6]. З другого — його система етико-екофільного виховання дає практичні відповіді на запитання, коли слід починати формування в кожній дитини емоційно-дбайливого й виваженого ставлення до природи, її шанування, що нині є питанням першочергової ваги в сенсі збереження життя і здоров'я людства. На думку В. О. Сухомлинського, якнайраніше.

1. Дічек, Н. П. Драматизм аксіологічного виміру педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського / Н. П. Дічек // 36. наук, праць Херсон, держ. ун-ту. Сер. «Пед. науки». — Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. - Вип. 47. - С. 6-11.

2. Екоетичний ідеал / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/Екоетика.

3. Етичний аспект взаємодії людини з доквіллям [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sites.google.com/vegetlemia2/ethics/eko-etika>.

4. Сухомлинська, О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні / О. В. Сухомлинська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / За ред. О. В. Сухомлинської. - К., 1998. - С. 3-8.

5. Сухомлинський, В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. шк., і 1978. - 263 с.

6. Сухомлинський, В. О. Листи до сина / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : у 5 т. Т. 3. - К. : Рад. шк., 1977. - С. 585-658.
7. Сухомлинський, В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Там само. - С. 283-583.
8. Сухомлинський, В. О. Природа, праця, світогляд / В. О. Сухомлинський // Там само. - Т. 5. - С. 551-562.
9. Сухомлинський, В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Там само. - Т. 3. — С. 9-279.
10. Сухомлинський, В. О. Школа і природа / В. О. Сухомлинський // Там само. - Т. 5. — С. 536-551.
11. Сухомлинський, В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Там само. - Т. 2. — С. 149—418.
12. Хоружа, Л. Л. Педагогічна етика / Л. Л. Хоружа // Енциклопедія освіти / АПН України; гол. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
13. Биоэтика и экоэтика для школьного и внешкольного образования : учеб.-метод. пособие / под ред. Т. В. Мишаткиной. - Минск : МГЭУ им. А. Д. Сахарова, 2008. - 184 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.iseu.by/rn/12-0_1_6178/pdf. Волченко, В. Н. Миропонимание и экоэтика. XXI век / В. Н. Волченко. - М. : Изд-во МГТУ им. Н. Баумана, 2001. - 432 с.
14. Гусейнов, А. А. История этических учений / А. А. Гусейнов // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://society.polbu.ru>.
15. Дзятковская, Е. Н. Экологическая этика: проблемы экологического воспитания / Е. Н. Дзятковская // Педагогика. - 2012. - № 4. — С. 27-34.
16. Кремнев, Д. К критике философии постмодернизма / Дмитрий Кремнев // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : Pravda.info/society/59309.html.
17. Кеглер, Г. Г. Этика после постмодернизма / Г. Г. Кеглер // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://progs-school.ru>.
18. Моисеев, Н. Н. Универсум. Информация. Общество. — М. : Устойчивый мир, 2002. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.ecolife.rule-lib/Moiseev-Universum.pdf.
19. Назаров, В. Н. Опыт хронологии русской этики в XX в.: третий период (1960-1990) / В. Н. Назаров // Этическая мысль. - Вып. 4. - М. : Гардарики, 2003. - С. 179 -197.
20. Основы биоэтики : учеб. пособие / Я. С. Яскевич и [др.]. Минск : Выш. шк., 2009. -351 с.
21. Прокофьев, А. В. Универсальное и партикулярное содержание морали, или Как возможны специальные нравственные обязанности? / А. В. Прокофьев // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : iph.ras.ru/uplfiele/root.
22. Шапинская, Е. Н. Культурология после постмодернизма / Е. Н. Шапинская // Культурологический журнал : электрон, период, рецензируем, науч. изд. — 2010. — № 1 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cr-journal.ru/rus/journals/9.html&y_id=2.
23. Шуман, С. Социальная этика в условиях неразвитой публичности / Сергей Шуман [Електронний ресурс]. — Режим доступу : nmbu.eu/authors/115.htm.
24. Экоэтика: концепция и программа действий международного союза экоэтики // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ecoethics.ru.
25. Этика // Постмодернизм. Энциклопедия. — Минск : Интерпрессервис ; Книж. дом., 2001. - 1040 с.
26. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы : науч.-поп. изд. / Сост., предисловие, послесловие, комментарии, вступления к частям О. В. Сухомлинской. — Х. : Акта, 2008. - 431 с.

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф. дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська